

Галина ФЕСЕНКО

доктор філософських наук,
професор кафедри історії і
культурології
Харківського національного
університету міського
господарства імені О.М. Бекетова

Вікторія ЛЕВЧЕНКО

здобувач вищої освіти
Харківського національного
університету міського господарства
імені О.М. Бекетова,
народний майстер Національної
спілки майстрів народного
мистецтва України

НОВІТНІ ЕТНОМИСТЕЦЬКІ ІНТЕРВЕНЦІЇ У ПРОСТОРИ ХАРКОВА

В сучасній урбаністиці переосмислюються способи творення об'єктного (або забудованого) простору та міського дизайну у цілому. Важливим орієнтиром стає «життєпідтримувальний» ландшафт, що формується складною взаємодією природних та культурних елементів. Культура творчості стає необхідною умовою для того, щоб вибудувати життя у міському середовищі [1]. Однією з актуальних культурних тенденцій стає прагнення міст задовольнити потреби містян щодо естетики урбанізованого середовища, у тому числі шляхом мистецького втручання у індустріальну забудову. Завдяки публічному мистецтву, міські райони з індустріальною забудовою, перетворюються на мистецький простір, що додає кольорів до повсякденного буття. Водночас урбан-мистецтво має спроможність впливати на екзистенційність буття, утворюючи символічний простір у значимих для людини (та громади) ціннісно-сміслових параметрах. У сучасному мегаполісі особистість має можливість зберегти свою культурну ідентичність, забезпечити собі та своїм близьким «дім душі» [2].

Будинки зі стінописами (муралами) стають естетичними маркерами міських районів і утворюють своєрідну урбан-тканину міста у

цілому (як наприклад, мапа муралів та арт-об'єктів Харкова [3]). Стінописи, що створюються на фасадах міських споруд у монументальних формах, зазвичай є не лише естетичним елементом архітектури, а й самостійним об'єктом, зі своїм ціннісним навантаженням. Вони слугують різним культурним цілям, у тому числі візуальній орієнтації у міському просторі, урізноманітненню та естетичній привабливості типової урбаністичної забудови та ін. Не менш важливою є сама актуалізація монументального живопису як «простору зустрічі» суб'єктивного й об'єктивного, ідеального й матеріального, як результат творчої активності та самовираження творчого духа міста загалом [4].

Буття міст, маючи свій ритм, також нерозривно пов'язане із загальнонаціональним часопростором [5]. Нинішня війна Росії проти України є екзистенційною, боротьбою української нації за право на власне існування, за відновлення цілісності. Це висвітлило й проблему артикуляції культурно-національної ідентичності міст, у тому числі художніми засобами. Наприклад, аналіз муралів Харкова показав, що більшість з них ретранслюють у просторі міста «радянсько-ностальгійний наратив», хоча національний дискурс також представлений (10 муралів із 25) [6].

Метою даного дослідження є культурно-семантичне окреслення муралів Харкова, що репрезентують українське традиційне мистецтво.

Традиційне мистецтво відіграє важливу роль у збереженні культурної спадщини та підтримці зв'язку з минулим; передається з покоління в покоління, забезпечує спільний досвід для всієї громади. Завдяки цінностям, культурним практикам і системі світобачення, вбудованим у традиційні форми мистецтва, підтримується культурно-світоглядна єдність певної спільноти. Наразі спостерігаємо в українських містах естетичні реартикуляції символічного національно-культурного єднання у публічних просторах, у формі муралів, що використовують вишиванку (в Києві [7], Костополі (Рівненщина) [8], Тернополі [9], Івано-Франківську [10], Чернівцях [11] та ін.).

Мистецькі проекти, що «вписують» у міський простір український національний дискурс, реалізуються і в Харкові. Серед них – стінопис «Вишиванка», створений в Індустріальному районі Харкова (2019 р., художник-мураліст Сергій Калмиков). Стінопис зображує вишивку (не вишиванку) на тлі символічного центру Харкова, з контурами Держпрому, Дзеркального Струменя, пам'ятника Тарасові Шевченку. Втім, початковий замисел (проектний ескіз Олени Купіної [12]) відрізнявся від реалізованого

художником проєкту, як за стилістикою орнаменту, так і за іншими елементами зображення.

У муралі, як і в ескізі проєкту, художнє вирішення орнаменту виконане у біло-червоному-чорному колориті, притаманному українській традиції. Розглядаючи візерунок харківського муралу «Вишиванка», перше, що впадає у око, – загальна композиційна схема орнаменту, у якій основним елементом є мотив ромба, без чітко окресленого контуру. Хоча в ескізі проєкту [12] контури ромбів представлено саме традиції української орнаменталістики з чітким їх окресленням. Ромб мурального орнаменту, з хрестиком посередині, з діленням на чотири ділянки, є основним елементом (материнський символ, що виглядає як восьмикутна квітка чи зірка). Порівняльний аналіз двох орнаментів (ескізу і муралу) також наочно демонструє відмінності у зображенні інших геометричних елементів. В ескізі ромб має традиційну для української орнаменталістики графічну структуру: перекреслений двома лініями на чотири ділянки (символ родючості), у центрі – крапка (семантика засіяного поля), а також вписану восьмикутну зірку. Ромб в муральному орнаменті – з хрестиком посередині (замість крапки) та алюзією на подовження хреста (по дві паралельні лінії, що не перетинаються), чотирипелюсткова зірка (кожен пелюсток подвійний), замість восьмикутної, характерної для мотивів в українському шитві («повна зірка»).

Етнографи наголошують на важливості, щоб сучасні етномистецькі практики з відтворення українських орнаментів ґрунтувалися на авторитетних джерелах – відомих артефактах, що зберігаються в музеях, та які зібрани Олена Пчілка, Федір Вовк, Пелагея Литвинова-Бартош [12]. Образна мова народного стрічкового орнаменту виражається характерним ритмом, в якому чергуються геометричні фігури (ромби, трикутники, зірочки, хрести). Мистецтвознавці зазначають, що семантика народних орнаментів сягає глибини тисячоліть, втім в процесі історичного розвитку їх давня цілісна знаково-магічна система була втрачена, мотиви перетворились на художні образи, які ототожнювалися з конкретно-реальними предметами. Тому сьогодні складно підтвердити чи спростувати семантику геометричних орнаментальних мотивів [13; 14]. Водночас зазначається, що орнаментика української вишивки була важливою складовою світової знакової системи символів, і виявляє принципові логічні засади мислення, в їх загальнолюдському вираженні [15].

Особливістю української вишивки є віртуозність внутрішньої розробки геометричного мотиву, що досягається, насамперед, різноманітними техніками виконання, від цього орнаментальні мотиви набувають або чітких, рельєфних контурів або легких ажурних. Орнамента відзначається поєднанням лінії зі складними елементами. В цілому лінія домінує, вона об'єднує всю композицію, створює точно вивірений спокійний ритм. Це прямі, ламані, зигзагоподібні, меандричні лінії. Важливо, що усі композиції геометричного орнаменту мають безперервний ритм руху. Вишивані орнаментальні композиції органічно взаємопов'язані, завдяки «зчепленості» одних елементів з іншими, це безперервний ланцюг, в якому одні частини елементів виступають частинами інших. Тому їх можна розглядати як поєднання ромбів, і водночас, як сполучення косих кутів або двох зигзагоподібних ліній чи як ланцюг ромбів [15].

Українська вишивка, унікальний витвір етномистецтва, має свої особливості в кожному етнографічному регіоні України. Залежно від регіону, геометричний орнамент, що бере свій початок від ткацтва, і складається з майже схожих базових елементів, виявляються етномистецькі особливості в розташуванні елементів, їх поєднанні, використанні оздоблювальних деталей, кольорової гами. В українській вишивці існує значна варіантність мотиву «ромб», від простого перехрещення двох діагоналей, або перпендикулярних ліній, до вміщення всередині квадратів, або восьмикутніх зірок. Мотив ромбу ускладняється не тільки за рахунок внутрішнього простору, а й завдяки окресленню зовнішніх контурів, часто прикрашених гострими зубцями, гачкоподібними елементами тощо. Оцінюючи геометричну орнаменталістику муралу «Вишиванка» через порівняння з регіональними орнаментами [16], можна стверджувати про її тяглість до Поліської етномистецької традиції

Ще одним візуальним маркером української самоідентифікації міста став стінопис «Петриківський розпис» харківського вуличного художника Андрія Пальваля (творча група Kalias-V). Художник наголошував, що це його авторська робота, а не скопійований орнамент. На стінописі зображено барвисті квіти (у петриківському розписі квітка має символічне значення як «вершина краси природи, краси рідного краю»). Автор стінопису використав мистецький прийом петриківського розпису, коли квіти розгорнуті до глядача з найпривабливішого ракурсу, а

також зобразив квіти у традиційних петриківських формах розпису, зокрема, «цибулька».

Відомо, що Петриківський розпис спочатку побутував як мистецтво декоративного оздоблення хат, згодом став переноситись на інші простори і побутові предмети. Традиційно петриківським розписом прикрашали оселі, стіни всередині хати та ззовні, особливо навколо дверей та вікон. У традиційному українському суспільстві такий розпис, так само, як і вишивка на сорочці, вважався оберегом. Самі митці вбачають зв'язок петриківського розпису із прагненням людини до пізнання навколишнього світу. Унікальністю розпису є його рослинний, переважно квітковий, орнамент, який ґрунтується на вивченні природних форм місцевої флори і створенні на цій основі неіснуючих у природі квітів («лучка», «кучерявки»), листя («папороть»), бутонів. Петриківський розпис часто використовується як елемент архітектурного декору, характерним для розпису є світле тло (як раніше біла стіна хати), хоча використовуються й інші основи (зелена, синя). Усі петриківські майстри малюють без попередньо наміченого контуру [17].

Петриківський розпис поєднує історію, традицію та сучасність. Митці погоджуються, що хоча петриківка є символом українського народного мистецтва, але водночас вона має великий потенціал для інноваційного використання. Це мистецька мова українського життя, привнесення гармонії у простір та буття. Сучасне переосмислення петриківки відбувається і у середовищі художників-муралістів. Андрій Пальваль, автор муралу «Петриківський розпис», застосував міксування засобів виразності живописних і графічних композицій. У такий спосіб, він поєднав різнобарвні площини з квітами та графічні композиції. Відповідно така стилізація традиційного українського декоративно-орнаментального малярства спонукає до розмислів: чи важливо маркувати мурал такою назвою, адже стінопис скоріше є авторською інтерпретацією традиційного мистецтва, виконаного у іншій, новітній мистецькій традиції?

Прикметно, що мурали можуть розміщуватись у різних локаціях, їх місцезонаштування може бути на так званій «червоній лінії» (як «Петриківський розпис»), або у внутрішніх двориках (як «Вишиванка»). Також ініціаторами може виступати як місцева влада (Петриківський розпис), так і за ініціативи мешканців (як «Вишиванка»). Візія місцевої влади є такою, щоби «прикрашення» міста муралами було саме на червоній лінії. Цікаво, що коли подавався проект «Вишиванка» на конкурс громадського бюджету, то адміністрація надала такий висновок проєктній

ініціативі мешканки: «Адміністрація Індустріального району вирішила, що недоцільно розташовувати мурал «Вишиванка» за адресою вул. Мира 48/1, так як огляд даного малюнку обмежений для мешканців району. Торець будівлі, на якій планується розташування муралу, виходить у двір. Рационально розташувати мурал на будівлях, які знаходяться на червоних лініях, для більш поширеного огляду... Голова адміністрації Індустріального району Харківської міської ради О.І. Вельможна» [12]. Водночас Департаменту культури Харківської міської ради (директор С.І. Бабицька) надали висновок про доцільність реалізації проекту. Проект опрацьовувався спільно виконавчими органами міської ради: Департаментом житлового господарства, Департаментом комунального господарства, Департаментом культури та Департаментом містобудування, архітектури та генерального плану. У висновку Департаменту містобудування, архітектури та генерального плану Харківської міської ради (в.о.директора К.М. Пилявської) зазначено, що проект можливий за умов розробки «питання доцільності муралів у житлових масивах зіштовхується з проблемою співвідношення таких арт-об'єктів із радянською, модерністською архітектурою... концепції розташування подібних об'єктів у міському просторі, з урахуванням точок сприйняття громадської думки» [12].

Після повномасштабного російського вторгнення в Україну (24 лютого 2022 року), петриківський розпис з'явився в центрі Харкова як мистецька відповідь на руйнування будинків від російських ракет. Волонтери, які мали навички з петриківського розпису, разом з ініціаторкою акції художницею Кариною Жерновою та майстринею петриківського розпису Катериною Ковшар, розмалювали фанери, встановлені замість розбитих вікон на будинках по вул. Сумській. Волонтери прикрасили будинки птахами та квітами з петриківського розпису. Метою цієї мистецької акції була «підтримка морального духу харків'ян і демонстрація незламності Харкова» [18].

А перша арт-робота за час повномасштабної війни знаного харківського художника Гамлета Зінківського стала вишиванка з орнаментом, що нагадує маскувальну сітку (авторська назва – «Українська вишиванка зараз – це маскувальна сітка»). Ця арт-робота була зроблена так само у міській локації, де навколо були зруйновані споруди, з метою «надихнути харків'ян боротися й захищати Україну» [19]. «Вишиванка» Гамлета, і своєю візуалізацією, і семантикою, є відмінною тим, що це не відображення функції декорування та марування національно

забарвленого, а меседж більш глибший за своєю суттю. І образ вишиванки тут використано свідомо. Про це зазначала і етнологиня Оксана Косміна, що вишита сорочка сприймається сьогодні як невід’ємний атрибут української культури, як маркер української самоідентифікації [20].

Отже, муралі з етномистецькими мотивами мають неабиякий суспільний вплив, включення українських етномотивів у публічний простір стає важливим способом для переосмислення ідентичності міста загалом та спонукає містян до пізнання історії, культури. Муралі Харкова стали особливою формою репрезентації традиційної культури, а також мистецьким інструментом для публічних дискусій щодо цінності наслідування українським канонам в умовах триваючої дерусифікації міського простору. Вишиванка та Петриківський орнамент у муралі, з одного боку, виконують декоруючу функцію (на тлі типової індустріальної забудови житлових масивів, утворюють візуально дружній естетичний простір), з іншого, символічно-трансформуючу, як об’єкти з емоційно сильним «відчуттям місця» та української ідентичності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Фесенко Г., Фесенко Т. Дизайн архітектурно-просторових рішень в контексті сучасного урбанізму. *Інноваційні культурно-мистецькі аспекти в сучасній картині світу*: матеріали V Міжн. наук.-практ. конф. (11–13 вересня 2019 р.); за ред. Якимчук О.В. Херсон : ХНТУ, С. 199–201.

2. Фесенко Г. Креативні трансформації культурного ландшафту мегаполісів. *Наукові записки НаУКМА*. Т. 140. Теорія та історія культури. К., 2013. С. 59–63. <https://ekmair.ukma.edu.ua/items/c129b188-61c3-428e-98fd-9e8174c46128>.

3. Мапа муралів та арт-об’єктів Харкова. URL : <https://mural.kh.ua/mural-map/>.

4. Фесенко Г. «Мистецтво жити» у місті: філософсько-антропологічні аспекти проектування культурного простору. *Людинознавчі студії*, 2012 Сер. Філософія, 26, С. 142–154. <https://eprints.kname.edu.ua/39777/1/5-Fesenko%20G.pdf>.

5. Фесенко Г. Ідентифікація міст у національному проєкті: вітчизняний контекст урбаністики. *Український альманах*, (17), 44–47. <https://eprints.kname.edu.ua/44722/>.

6. Любавський Р. Мурали Харкова: простір, пам'ять, політика. *Місто: історія, культура, суспільство, Е-журнал урбаністичних студій*, 12.2021. С. 24–39.
7. Косова О. Київ прикрашають мурали з вишиванками. *Вечірній Київ*, 21 вересня 2021 р. URL : <https://vechirniy.kyiv.ua/news/52808/>.
8. На Рівненщині вишиванка – популярне оздоблення фасадів будинків. 2019. URL : <https://www.infopotik.com.ua/na-rivnenshhyinyvyshyvanka-populyarne-ozdoblennya-fasadiv-budynkiv-foto/>.
9. У Тернополі житловий будинок «вдягли» у вишиванку. 2014. URL :<https://tsn.ua/ukrayina/u-ternopoli-zhitloviy-budinok-vdyagli-u-vishivanku-390070.html>.
10. «Пасічнянка читає в мережі «Типову Пасічну», – у Франківську завершили черговий мурал. URL :<https://report.if.ua/lyudy/pasichnyanka-chytae-v-merezhi-typovu-pasichnu-u-frankivsku-zavershyly-chergovyj-mural-fotofakt/>.
11. Як виглядають Чернівці з висоти пташиного польоту з «вишиваним» 20-метровим муралом. URL : <https://acc.cv.ua/news/chernivtsi/yak-viglyadayut-chernivci-z-visoti-ptashinogo-polotu-z-vishivanim-20-metrovim-muralom-video-31888>.
12. Мурал «Вишиванка». URL : <https://shorturl.at/2FyeX>.
13. Косміна, Оксана. Міфи та українська вишивка. *Локальна історія*, 16 жовтня. 2020 р. URL :<https://localhistory.org.ua/videos/bez-bromu/mifi-ta-ukrayinska-vishivka-oksana-kosmina/>.
14. Мельничук Ю. Семантика українських вишитих рушників. *Народне мистецтво*, 2004, 3–4. URL: <https://www.svit.in.ua/stat/rushnyk.pdf>.
15. Кара-Васильєва Т. Геометричний орнамент української вишивки та сучасна його інтерпретація. *Геометричне мистецтво від преісторії до сучасності: матеріали ІV французько-української археологічної конференції*. 2015. URL : <https://institutfrancais-ukraine.com/uploads/files/texte%20Kara%20Vasilieva%20V2.pdf>
16. Гасюк О.О., Степан Н.Г. Художнє вишивання Київ : Вища школа, 1989.
17. Петриківський розпис – українське декоративно-орнаментальне малярство ХІХ–ХХІ століть. *Віртуальний музей нематеріальної культурної спадщини*. URL: <https://virtmuseum.uccs.org.ua/ua/element/1>.
18. Куліченко І. Постраждалий від обстрілів центр Харкова прикрасили петриківським розписом. *Інфосіті*, 17 серпня 2023 р.

URL : <https://infocity.kharkiv.ua/obshchestvo/posrazhdalyj-vid-obstriliv-tsentra-kharkova-prykrasyly-petrykivskym-rozypsom-foto/>.

19. Художник Гамлет Зінківський намалював вишиванку на вулицях Харкова. *VOGUE (UA)*, 22 травня 2022. URL : <https://vogue.ua/article/culture/art/hudozhnik-gamlet-zinkivskiy-zrobiv-seriyu-robit-na-vulicyah-harkova-48689.html>.

19. Рудяченко О. Оксана Косміна, етнологиня. *Укрінформ*, 8 лютого 2020. URL : <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/2872015-oksana-kosmina-etnologina.html>.